

Державний борг визначається як така ознака держави, без вивчення якої неможливо зрозуміти сутності та напрямку розвитку сучасної держави.

Усе вищевикладене вимагає якісно нового підходу до визначення державного боргу, виділення його не просто в окрему теоретичну категорію, а усвідомлення даного поняття як невід'ємної ознаки сучасної держави, без вивчення якої неможливо зрозуміти суті та напрямку розвитку сучасної держави в цілому.

Усвідомлення державного боргу не тільки як регулятора економіки чи засобу фінансування бюджетного дефіциту, а як однієї з ознак сучасної держави та використання його можливостей, має ґрунтуватися на правових основах та на розробленій теоретичній базі. Це передбачає виконання державою своїх зобов'язань, належне юридичне оформлення боргових відносин, систематизацію інформації по існуючому державному боргу, оприлюднення інформації про використання запозичених ресурсів, звітності про склад і структуру державного боргу, прийняття в Україні спеціального законодавчого акту про державний борг.

4.9. ПРАВОВЕ МИСЛЕННЯ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Для будь-якої науки надзвичайно важливо мати уявлення про ті інтелектуальні процедури, що генерують процес отримання знання, тобто про мислення, предметом якого є та чи інша частина навколишнього світу.

Взагалі, з поняттям мислення пов'язують спосіб пізнавальної діяльності людини щодо задоволення своїх потреб у знаннях про світ, про інших людей, про самого себе, у спілкуванні і передачі досвіду одних поколінь іншим. Мислення зосереджує і реалізує творчий потенціал людини, продукує нове знання, забезпечуючи прогнозування і прийняття рішень, аналіз і вирішення проблемних ситуацій. Для юриспруденції проблема правового мислення виступає як один з найважливіших напрямків дослідження процесу правового регулювання. Вивчення механізмів правового мислення може дати відповідь на питання, як людина засвоює правові норми і якими є механізми їх осмислення та реалізації.

Незважаючи на те, що у наукових колах з'являються роботи, присвячені аналізу різних аспектів правового мислення, акцент у таких дослідженнях зроблений переважно на вивчення правового мислення юристів, тобто зміщений у професійно-доктринальний бік. Вивченню особливостей правового мислення інших соціальних груп практично не приділяється уваги.

Сьогодні, у зв'язку з проведенням антитерористичної операції на сході України, актуалізуються питання, пов'язані з боєздатністю Збройних Сил України як гаранта цілісності держави, професіоналізм та компетентність офіцерського складу яких організовує їх діяльність.

Збройні Сили України як інститут держави посідають особливе місце в її механізмі. Специфіка призначення і діяльності Збройних Сил, високі психологічні та фізичні навантаження під час проходження військової служби, підвищене почуття обов'язку перед державою та інші чинники сприяють виокремленню військовослужбовців в окрему соціальну спільність. Ця спільність характеризується наявністю особливої системи цінностей, специфікою правосвідомості, правового мислення, правової культури.

Центральне місце в середовищі військовослужбовців займають офіцери. Саме завдяки офіцерському складу досягається консолідація армії у цілісність, при цьому моральний дух, дисципліна і боєздатність військовослужбовців багато в чому залежать від особистих якостей офіцерів.

Аналіз правового мислення офіцерського складу Збройних Сил України дозволить з'ясувати, яким чином засвоюються й осмислюються ними правові норми, як відбувається інтерпретація правових зв'язків і відносин, учасниками яких є офіцери, що визначає їх поведінкові установки в юридично значущих ситуаціях тощо.

Наявність відмінних особливостей військового мислення від образу думок цивільної людини зазначав ще С. Хантінгтон. Він підкреслював, що, незважаючи на факт безлічі образів мислення цивільних осіб через ту або іншу специфіку їх діяльності, рівнів і якості освіти, місця проживання тощо, образ мислення військового професіонала (під військовими професіоналами С. Хантінгтон розуміє, передусім, офіцерський склад збройних сил) є універсальним, конкретним і постійним. Це, з одного боку, об'єднує офіцерів у деяке специфічне середовище або групу, а з іншого — мимоволі

відділяє їх від інших представників суспільства⁷⁷⁹. Ці особливості проявляються також і при вивченні правового мислення офіцерів Збройних Сил України.

У процесі свого життя людина постійно освоює нові предмети та явища, невідомі їй властивості, зв'язки і відносини у навколишньому світі. У такій ситуації в неї виникають питання, на які не можна отримати відповіді шляхом безпосереднього сприйняття тих або інших об'єктів і відтворення того, що вже відомо про них.

Безпосереднє, чуттєве відображення, що здійснюється індивідом у відчуттях і сприйняттях, виявляється недостатнім для правильного орієнтування у природному і соціальному світі. У пошуках відповідей на питання людина навчилася удаватися до уявних дій з об'єктами та їх образами у свідомості. Від безпосереднього споглядання вона зуміла перейти до розуміння їх суті, розкриття їх закономірних зв'язків і стосунків. Це психічний процес пізнання та ідеального перетворення дійсності, пошуків нового і є мислення. У процесі мислення людина піднімається від конкретного до абстрактного, від особливого до загального і потім знову повертається до конкретного, але вже будучи збагаченою знанням загального, багатосторонніх зв'язків предметів і явищ навколишнього світу⁷⁸⁰. Мислення — процес відображення в людській свідомості складних зв'язків і стосунків між предметами і явищами об'єктивного світу⁷⁸¹.

Мислення як функція людського мозку — це соціально зумовлений процес. Воно розвивається у праці, у спілкуванні з іншими людьми. Джерелом мислення і його кінцевою метою є суспільна практика. Інформаційна функція культури передбачає можливість історичного накопичення і множення інформації, що знаходиться у розпорядженні людини. Із давніх часів людство закріплювало результати своєї діяльності у знакових системах (у слові, у мові, у

⁷⁷⁹ Печуров С. Военные профессионалы в англо-саксонской модели управления вооруженными силами. История и современность / С. Печуров // Зарубежное военное обозрение. — 2010. — № 5. — С. 29.

⁷⁸⁰ Военная психология / [Б. Ц. Бадмаев, А. Д. Глоточкин, М. И. Дьяченко и др.] ; под ред. А. Д. Глоточкина. — М. : Воениздат, 1972. — 128с.

⁷⁸¹ Основы военной психологии и педагогики : учеб. пособ. / [В. И. Вдовюк, П. Н. Городов, В. П. Давыдов и др.] ; под ред. А. В. Барабанщикова, Н. Ф. Феденко. — М. : Воениздат, 1981. — 61 с.

математичних і логічних знаках тощо). Кожна людина, засвоюючи ці системи знаків, вчиться мислити. Особа дізнається про ті або інші предмети, події, явища, виявляє їх властивості і немов би закріплює, фіксує уявлення і поняття про них, передусім, у словах. Думка набуває у слові матеріальної оболонки, в якій вона стає безпосередньою дійсністю для оточення. Завдяки формуванню і закріпленню у слові думка не зникає і не згасає, ледве встигнувши виникнути, вона міцно фіксується в усній або письмовій формі. Фіксація, закріплення, збереження і передача знань за допомогою мови від однієї людини до іншої, від покоління до покоління створює історичну спадкоємність знань — спадковість. Засвоєння цих знань призводить до розумового розвитку людини, пов'язує його мислення з пізнавальним досвідом усього людства⁷⁸².

Згідно зі справедливим зауваженням Д. А. Керімова, сутність правової культури як складової частини загальної культури полягає саме у способі мислення⁷⁸³. Правове мислення є важливим компонентом правової культури індивіда, соціальної групи. Воно відповідає як загальним характеристикам мислення, так і має власні специфічні риси.

Теоретичною розробкою питань правового мислення займалися такі учені, як П. П. Баранов, В. М. Братасюк, І. М. Грязін, А. Е. Жалінський, А. Ю. Мордовцев, Ю. М. Оборотов, О. І. Овчинников, В. М. Розін, О. Ф. Скакун та ін.

Аналізуючи наукову літературу, яка безпосередньо присвячена проблемам правового мислення, можна зробити висновок, що сьогодні існує три основні підходи до його розуміння. Перші два мають вузькотеоретичний зміст, третій можна назвати широким розумінням правового мислення.

Перший підхід, передбачає аналіз правового мислення як мислення юриста-професіонала і як юриста-вченого в сукупності зі світоглядними та ідеологічними установками. Такий похід, на думку В. М. Розіна, визначає правове мислення як «зручну» в ме-

⁷⁸² Основы военной психологии и педагогики : учеб. пособ. / [В. И. Вдовюк, П. Н. Городов, В. П. Давыдов и др.] ; под ред. А. В. Барабанщикова, Н. Ф. Феденко. — М. : Воениздат, 1981. — С. 129-130.

⁷⁸³ Керимов Д. А. Законодательная техника : науч.-метод. и учеб. пособ. / Д. А. Керимов. — М. : Норма, 1998. — С. 6.

тодологічному плані наукову абстракцію, категорію, що включає в себе різні особливості юридичного пізнання і наукового світогляду⁷⁸⁴.

Другий похід пов'язаний з розглядом правового мислення через призму філософії права. Так, І. М. Грязін зазначає, що «мислення про право в його взаємозв'язку з об'єктивною реальністю становить предмет філософії права, яка не містить в собі знання про державу і право, а містить знання про їх знання, точніше про форми, типи цього знання»⁷⁸⁵.

Третій підхід, запропонований А. Е. Жалінським, описує правове мислення, з одного боку, як соціально-правове мислення юриста-професіонала, з іншого — розуміє спрямованість у суспільній інтелектуальній діяльності до правового регулювання суспільних відносин. У тій чи іншій мірі глибини та ефективності правове мислення здійснюється практично всіма активними громадянами, різними соціальними групами⁷⁸⁶. Погоджуючись з даним трактуванням, слід зазначити, що питання про природу правового мислення не є таким однозначним. Насамперед правове мислення пов'язано з процесом глибинного розуміння права, його інтерпретацією, і називати його пізнанням права, або тим більше здійсненням, можна тільки з низкою застережень⁷⁸⁷.

І хоча аналіз формально-раціональних граней правового мислення є, безумовно, важливим, особливо для виявлення особливостей правового мислення, які склалися в окремих соціальних груп (наприклад у офіцерського складу Збройних Сил України), часто цих характеристик виявляється недостатньо для дослідження процесу осмислення соціально-правової дійсності. За межами даної інтерпретації правового мислення залишаються його стрижневі елементи: оціночні та імперативні судження і поняття, практичні

⁷⁸⁴ Розин В. М. Юридическое мышление в исторической и современной перспективе / В. М. Розин. — Тольятти: Международная академия бизнеса и банковского дела, 1996. — С. 8.

⁷⁸⁵ Грязин И. Текст права. Опыт методологического анализа конкурирующих теорий / И. Грязин. — Таллин: Ээсти раамат, 1983. — С. 12.

⁷⁸⁶ Жалинский А. Э. Социально-правовое мышление: проблемы борьбы с преступностью / А. Э. Жалинский. — М.: Наука, 1989. — С. 4.

⁷⁸⁷ Овчинников А. И. Эпистемология правового мышления / А. И. Овчинников // Философия права. — 2003. — № 2. — С. 37.

умовиводи. Вважається, що ці елементи можуть бути адекватно досліджені лише в контексті розуміння як духовно-практичної інтелектуальної операції. Розуміння передбачає органічну єдність пізнавальної та оціночної функцій правосвідомості і вимагає розгляду правового мислення як інструменту соціального життя, практичної здатності задовольняти не тільки і не стільки потреби людини в знаннях про чинне позитивне право, скільки в засвоєнні і формуванні власних нормативних суджень і норм, правових поглядів, переконань, ціннісних орієнтацій. З такої точки зору наукове, професійне і повсякденне правове мислення схематично представляють собою одну й ту ж розумову процедуру інтерпретації (розуміння, освоєння) правової реальності⁷⁸⁸.

Поділ правового мислення за рівнями дозволяє з достатньою мірою умовності виділити дві його інтуїтивно-рефлексивні форми: «мислення в праві» та «мислення про право». Перша форма — «мислення в праві» — є базисною і становить невід'ємний елемент механізму соціальної дії права. Її можна інтерпретувати як загальнопоширене, повсякденне, буденне правове мислення. Вона робить можливою другу форму — «мислення про право», яка залежить від глибини правових знань і може розглядатися як наукове або теоретичне правове мислення, що легітимізує, узагальнює і систематизує результати інтерпретації. До другої формі з деякими поправками можна віднести і професійне правове мислення⁷⁸⁹.

Поруч з науковим, професійним та буденним І. Я. Андрюшко пропонує додатково виокремлювати компетентне правове мислення, яке, на її думку, є атрибутом у нормотворчій та правозастосовній діяльності⁷⁹⁰.

Слід зазначити, що офіцери Збройних Сил України всіх рівнів у межах своєї компетенції беруть участь у застосуванні пра-

⁷⁸⁸ Овчинников А. И. Правовое мышление : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Алексей Игоревич Овчинников. — Краснодар, 2004. — С. 1.

⁷⁸⁹ Там само. — С. 19.

⁷⁹⁰ Андрюшко І. Я. Правове мислення у різновидах правової діяльності : загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Ірина Ярославівна Андрюшко. — О., 2015. — С. 20.

ва. Належна правозастосовна діяльність не може здійснюватися за допомогою лише мінімальної суми знань про правові явища. Для здійснення цієї діяльності офіцерський склад повинен мати глибоке знання законодавства і практики його застосування, оперувати правовими поняттями та категоріями. Все це підкреслює більш високе, у порівнянні з буденним, розуміння офіцерським складом навколишньої соціально-правової дійсності та визначає правове мислення офіцерів як компетентне.

У теоретичній літературі виокремлюють принципи правового мислення. Вони є фундаментом розумової, творчої, інтелектуальної діяльності суб'єктів права у процесі правової комунікації та спрямовані на пізнання і оцінку правової дійсності. Серед принципів професійного правового мислення, на думку І. Я. Андрюшко, у першу чергу треба виділити принципи визначеності, обґрунтованості та послідовності. Крім того, серед принципів правового мислення, що є первинними щодо зазначених вище та є з ними кореляційними, слід зазначити принципи права та правові принципи (пріоритет загальнолюдських цінностей над груповими цінностями; принцип гуманізму; принцип демократизму; принцип свободи; принцип справедливості; принцип рівності; принцип взаємозв'язку прав та обов'язків; принцип верховенства права; принцип законності тощо), які, як правило, використовуються серед змістовних засобів правового мислення⁷⁹¹.

Що стосується загального визначення правового мислення, то на думку О. І. Овчиннікова, це «феномен правової сфери духовного світу людини, процес розуміння соціально-правової дійсності, що оточує індивіда, результатом якого є, з одного боку, бажане і позитивне право, з іншого — комплекс правових знань, звичок і стереотипів поведінки, що формується й інституціоналізується у правовій свідомості і юридичному світогляді людини»⁷⁹². При

⁷⁹¹ Андрюшко І. Я. Принципи правового мислення / І. Я. Андрюшко // Актуальні грані загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / [Ю. М. Оборотов, В. В. Завальнюк, В. В. Дудченко та ін.]; за ред. Ю. М. Оборотова. — Одеса : Фенікс, 2012. — С. 162.

⁷⁹² Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ / А. И. Овчинников. — Ростов н/Д. : Изд-во Рост. ун-та, 2003. — С. 309.

цьому основу правового мислення індивіда становлять ціннісно-нормативні структури бажаного права. Ціннісна позиція суб'єкта, яка багато в чому визначається приналежністю до певної культури, виступає своєрідним контекстом, що задає попереднє розуміння в ході правового осмислення соціальної дійсності⁷⁹³. Навпаки, виявлення особливостей правового мислення окремих соціальних груп варто пов'язувати з виділенням загальних характеристик процесу раціонального, логіко-дискурсивного пізнання, дедуктивного роздуму зі строго послідовним міркуванням. Тому, з метою спрощення аналізу правового мислення офіцерського складу Збройних Сил України правове мислення можна визначити, насамперед, як «інтелектуальну діяльність, що полягає у вирішенні завдань, пов'язаних з використанням правових засобів або правових аргументів для впорядкування суспільних відносин»⁷⁹⁴. При цьому мислення стає правовим, якщо його, по-перше, спрямовано на реалізацію права з використанням можливостей права; по-друге, якщо для досягнення поставлених цілей проектується й використовуються правові засоби; і, по-третє, при вирішенні завдань, що виникають, враховуються закономірності і властивості права, включаючи дотримання деяких загальнообов'язкових правил⁷⁹⁵.

А. Е. Жалінський, розглядаючи дані про динаміку правового мислення, виокремлює ряд його етапів. Перший етап полягає у виявленні, усвідомленні й формулюванні проблемної ситуації, пов'язаної з певним об'єктом; отримання фактичної, а також правової характеристики об'єкта мислення; формулювання завдання, на вирішення якого спрямовано процес розумової діяльності. Другий етап полягає в аналізі можливостей використання правових засобів і способів вирішення проблемної ситуації з урахуванням виникаючих наслідків та існуючих обмежень. Третій етап передбачає вибір оптимального варіанту вирішення, отримання його ре-

⁷⁹³ Овчинников А. И. Правовое мышление : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Алексей Игоревич Овчинников. — Краснодар, 2004. — С.17.

⁷⁹⁴ Овчинников А. И. Эпистемология правового мышления / А. И. Овчинников // Философия права. — 2003. — № 2. — С. 33.

⁷⁹⁵ Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учеб. пособ. / А.Э. Жалинский. — М. : Изд. БЕК, 1997. — С.198.

сурсної характеристики (ціни), визначення можливих результатів і негативних наслідків⁷⁹⁶.

Будь-яке мислення починається із спостереження. Наприклад, у військовій справі, процесу ухвалення рішення командиром на наступ (оборону) передусь розумова діяльність з оцінки бойової (навчальної) обстановки і рекогносцировки місцевості. Цим питанням військова наука надає особливого значення.

У правовому мисленні спостереження передусь іншим етапам розумової діяльності, воно спрямоване на отримання, усвідомлення і класифікацію інформації, що є значущою для суб'єкта, і супроводжує всі інші етапи правового мислення, забезпечуючи їх необхідною інформацією.

Значення спостереження полягає в тому, що кожен отриманий блок інформації може спонукати до дій; визначати зміст цих дій; вказувати на можливу небезпеку для тих або інших осіб, інтересів, що захищаються, навіть самого суб'єкта тощо⁷⁹⁷.

Етап спостереження у випадку виникнення юридично значущої ситуації у Збройних Силах України включає такі аспекти правового мислення офіцера: а) з'ясування зв'язку свого правового статусу (прав і обов'язків) із проблемною правовою ситуацією, що виникла, а також оцінка рівня знань військового законодавства для її вирішення; б) аналіз та оцінка проблемної правової ситуації та її значущості для життєдіяльності підрозділу, виконання бойового (навчального) завдання, вироблення власного ставлення до неї.

Проблемна правова ситуація у найзагальнішому вигляді може бути визначена як сукупність обставин, які вимагають, породжують необхідність прийняти рішення про дії, що прямо або побічно пов'язані з реалізацією приписів законодавства. Виявити проблемну ситуацію означає піддати соціальну дійсність аналізу, оцінці з позицій діючого права, вказати на необхідність ухвалення відповідного рішення або зобов'язатися прийняти його⁷⁹⁸.

Проблемні правові ситуації у Збройних Силах України є досить різноманітними. Вони можуть бути пов'язані з наведенням статутного порядку у підрозділі; виданням наказів щодо повсяк-

⁷⁹⁶ Жалинский А. Э. Вказ. твір. — С. 200.

⁷⁹⁷ Там само. — С. 202-203.

⁷⁹⁸ Там само. — С. 204.

денних аспектів військової служби; підтриманням військової частини у стані бойової готовності; організацією бойового чергування та вартової служби; виконанням бойових завдань (наприклад, у зоні АТО) тощо. Проте, у будь-якому випадку вирішення цих ситуацій залежить від реалізації або застосування норм військового законодавства.

Уміння виявляти проблемні правові ситуації вимагає від офіцерського складу певного рівня знання права, механізмів його дії, умов його реалізації і пов'язано із специфічними статусними характеристиками цієї категорії військовослужбовців.

Усвідомлення проблемної ситуації у правовому мисленні офіцерського складу може відбуватися по-різному. Іноді упродовж тривалого часу офіцер може досить спокійно ставитися до деяких видів поведінки, не помічаючи існуючих проблемних ситуацій або підстав до їх виникнення (наприклад, порушення дисципліни строю). В інших випадках проблемна ситуація виникає як очевидна для офіцера, але в умовах, що не дозволяють або перешкоджають йому на неї реагувати (наприклад, відсутність прямих повноважень стосовно конкретної правової ситуації). Тому слід зазначити, що цей етап правового мислення офіцера багато в чому залежить від рівня його правової культури і статусних характеристик (прав і обов'язків).

Наступним етапом у динаміці правового мислення офіцера, після виявлення й усвідомлення проблемної правової ситуації, є формулювання правового завдання.

На думку А. Е. Жалінського, типологія і перелік правових завдань формулюються на підставі аналізу і з'ясування проблемних ситуацій і являють собою алгоритми діяльності, що включають, по-перше, уявлення про цілі, які мають бути досягнуті; по-друге, способи досягнення цілей; по-третє, умови реалізації даного завдання»⁷⁹⁹. За допомогою сформульованих правових завдань офіцер отримує уявлення про те, що він повинен робити у відповідних правових ситуаціях, яким чином його дії позначатися на стані законності і правопорядку у військовій частині. Наприклад, у разі застосування права, правове мислення офіцера має бути спрямоване

⁷⁹⁹ Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность : учеб. пособ. / А.Э. Жалинский. — М. : Изд. БЕК, 1997. — С. 213.

на рішення таких завдань: надання правової оцінки юридичному факту, фактичному складу; отримання необхідної інформації, її поповнення, перевірка, оцінка; визначення змісту і порядку правових дій, необхідних для отримання того або іншого результату; оцінка достатності підстав для ухвалення певного правового рішення; оцінка відповідності чинному законодавству юридично значущих дій і рішень; визначення можливості (вірогідність) розвитку наступних подій.

Найважливішим результатом правового мислення офіцера є правове рішення. Під правовим рішенням розуміють виокремлені у певну форму і з деякою мірою обов'язковості висновки про можливість використання правових засобів для вирішення проблемних ситуацій, з урахуванням наявного фактичного складу, обставин, що породжують певні правовідносини⁸⁰⁰.

При ухваленні правового рішення в процесі розумової діяльності використовуються певні засоби. Вони є дуже різноманітними, але в практичних цілях їх можна об'єднати у три групи. Перша включає засоби, що забезпечують необхідні процедури мислення, тобто процедурні засоби. Друга — це засоби, що забезпечують просування до висновку, тобто змістовні засоби (чи докази). І, нарешті, до третьої групи належать засоби, що закріплюють результати мислення⁸⁰¹.

Під процедурними засобами зазвичай розуміють основні види розумових операцій, що підпорядковуються прийомам і законам формальної логіки і що становлять «суть процесу мислення: аналіз, синтез, порівняння, абстрагування, конкретизація, узагальнення»⁸⁰².

Процес мислення — це, передусім, аналіз і синтез. Саме з аналізу і синтезу починається уявне оперування об'єктами в голові індивіда. Аналіз — це розкладання об'єкта, що пізнається, на його складові і компоненти, виокремлення у ньому певних сторін, елементів, властивостей, зв'язків, стосунків. У процесі синтезу відбу-

⁸⁰⁰ Жалинский А. Э. Вказ. твір. — С. 217.

⁸⁰¹ Там само. — С. 200.

⁸⁰² Військова психологія і педагогіка : підручник / [Л. А. Снігур, О. А. Хижняк, Є. М. Подтергерга та ін.] ; за заг. ред. Л.А. Снігур. — Луцьк : Твердиня, 2010. — С. 87.

вається поєднання, співвідношення тих елементів, на які було розчленовано пізнаваний об'єкт, відновлення цілого на основі розкритих аналізом істотних зв'язків. Прикладом аналітико-синтезуючої діяльності правового мислення офіцера може бути його робота щодо з'ясування завдання, що має правове значення (наприклад, бойового завдання), оцінки обстановки і прийняття юридично значущого рішення.

Спільність або відмінність між предметами або явищами, їх властивості і якісні особливості встановлюються шляхом порівняння. Так, при порівнянні правової норми (наприклад, норми Статуту внутрішньої служби) з фактичною поведінкою підпорядкованого військовослужбовця офіцер повинен виявити рівень відповідності їй і в разі порушення цієї норми прийняти рішення щодо дисциплінарного впливу.

Абстрагування — це уявне відсторонення від несуттєвих ознак предметів, явищ і виокремлення в них основного, головного. Навпаки, при конкретизації передбачається виокремлення істотних властивостей у конкретному об'єкті або явищі⁸⁰³. Наприклад, офіцер при роботі з підрозділом абстрагується від індивідуальних, особистих характеристик кожного окремого військовослужбовця. Для нього цей підрозділ (взвод, рота, батальйон...) — єдине ціле, яке виконує його накази, підкоряється його волі. Урахування же індивідуальних особливостей військовослужбовців є важливим при постановці кожному з них окремих завдань.

У свідомості кожної людини є більш-менш цілісна система понять, що відбиває єдність навколишнього соціального і природного світу. Правові поняття при цьому відбивають правову дійсність. Надаючи кваліфікацію тому або іншому явищу через поняття (статутні правила поведінки; розкрадання військового майна; дезертирство; мародерство тощо), офіцер підводить підсумок творчої розумової діяльності, орієнтуючись на закріплене в законі поняття. Окрім понять, мислення відбувається в таких формах, як судження і висновки. Правове судження уявляє собою встановлення загальних взаємозв'язків у правовій сфері в межах компетенції офіцера. Воно повинно мати якості нормативності, точності, формалізова-

⁸⁰³ Психология и педагогика. Военная психология / [А. Я. Анцупов, В. Г. Белов, А. А. Благинин и др.]; под ред. А. Г. Маклакова. — СПб. : Питер, 2004. — С.97.

ності висновків. Судження обґрунтовується раніше перевіреними фактами, закономірностями, системою висновків. За допомогою правового висновку відбувається узагальнення властивостей одnorідної групи правових явищ; отримання нового знання з наявних знань. Висновок офіцера не повинен виходити за рамки норм, загального і військового законодавства. Висновок як форма правового мислення зазвичай здійснюється з використанням операцій індукції (від окремих випадків до загального висновку) і дедукції (від загальних станів до окремих випадків)⁸⁰⁴. Індукція і дедукція взаємопов'язані між собою, вони взаємно доповнюють і перевіряють одна одну. У процесі правового мислення виникають припущення, гіпотези. У них офіцер із тією або іншою мірою достовірності передбачає відповіді на питання, які вирішує його мислення.

Змістовні засоби правового мислення включають початкові положення, принципи, постулати, презумпції, парадигми, доктрини, концепції, наукові гіпотези, теорії, висновки, твердження, соціальні факти, емпіричну інформацію. Особливе значення має правова інформація — тексти законів та інших нормативно-правових актів, судова практика, правозастосовна діяльність правоохоронних органів. Змістовні засоби, як і процедурні засоби правового мислення, є інструментами рішення розумових завдань з використання права⁸⁰⁵.

Засоби, що закріплюють результати правового мислення, містять понятійний апарат, правові дефініції, юридичні конструкції, тексти правових актів, наукові тексти тощо⁸⁰⁶. Важливе значення в розумовій діяльності офіцерського складу мають правові поняття.

Уміння юридично мислити означає цілеспрямовано оперувати поняттями в умовах юридично значущого практичного завдання⁸⁰⁷. Увесь процес правового мислення відбувається на основі правових понять. Саме правові поняття, що проговорюються про себе, при оцінюванні того чи іншого юридичного факту призводять до ви-

⁸⁰⁴ Психология и педагогика. Военная психология / [А. Я. Анцупов, В. Г. Белов, А. А. Благинин и др.] ; под ред. А. Г. Маклакова. — С. 96.

⁸⁰⁵ Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность. — С. 201-202.

⁸⁰⁶ Там само. — С. 202.

⁸⁰⁷ Скаун О. Ф. Юридическая деонтология : учебник / О. Ф. Скаун. — Харьков : Эспада, 2009. — С 208.

блення розумових дій. Тому не випадково, що труднощі розуміння юридично значущих ситуацій неминуче виникають при недостатньому володінні правовими поняттями і категоріями. Відсутність у офіцерів Збройних Сил України правових знань у межах своєї компетенції може призвести до труднощів у процесі вирішення інтелектуальних, сенсорних і рухових завдань. Наприклад, невірно оцінити правову поведінку підпорядкованого військовослужбовця, віддати незаконне розпорядження, наказ.

Залежно від характеру діяльності людини мислення поділяють на такі види: наочно-дієве, образне, абстрактне ⁸⁰⁸.

У процесі професійної практичної діяльності офіцера використовуються в основному наочно-дієве і образне мислення. Вирішення ситуацій правового характеру здійснюється на основі абстрактних понять, які образно не уявляються. Абстрактне правове мислення розвивається на основі знань нормативно-правових актів, що регулюють діяльність офіцера, і підкріплюється його практичним досвідом.

На теоретичному рівні до основних характеристик правового мислення П. П. Баранов і О. І. Овчинников пропонують зарахувати:

1. Двосторонній характер, діалогічність, оборотність правового мислення. Усі уявні процеси, предметом яких є правові норми, детерміновані інтелектуальними уявленнями двостороннього характеру прав і обов'язків. Людина не може бути залученою до процесу правового мислення одна, завжди є протилежна сторона, представлена людьми, що поділяють із нею її соціальне буття. Тобто в усіх процесах правового мислення завжди є уявлення про наявність зобов'язаної або правомочної протилежної сторони.

Правове мислення має діалоговий характер. Обов'язки і права двох сторін у процесі їх реалізації є своєрідним діалогом, у ході якого, якщо виявляється не належне використання права або виконання обов'язку, виникає непорозуміння.

Із двостороннього характеру правових образів або уявлень в юридичному мисленні є присутньою і властивість оборотності.

⁸⁰⁸ Основы военной психологии и педагогики : учеб. пособ. / [В. И. Вдовюк, П. Н. Городов, В. П. Давыдов и др.] ; под ред. А. В. Барабанщикова, Н. Ф. Феденко. — М. : Воениздат, 1981. — С. 67.

Вона виражається у здатності розглядати власні права й обов'язки з точки зору протилежної сторони.

2. Нормативно-ціннісна природа правового мислення. Нормативність правового мислення проявляє себе в тому, що його основною формою є нормативні висловлювання, що набирають, кінець-кінцем, вигляду правової норми. Крім того, нормативність міститься в оцінному характері всіх правових знань, ідей, поглядів, уявлень.

3. Системність правового мислення. Оскільки в основі всіх нормативних велінь лежать цінності, настільки у свідомості, ієрархія правових норм відповідає ієрархії цінностей. Системність норм — це особлива форма юридичної взаємопов'язаності всього комплексу нормативних регуляторів, що спираються на усвідомлення певної норми.

4. Фактологічність правового мислення. Установити, чи є факт юридичним, може лише правове мислення, оскільки «розпізнання» правового образу реальної ситуації полягає в ототожненні якихось її параметрів із тими, які передбачені правом, у виокремленні юридично значущих ознак, сторін конкретних відносин. При цьому відбувається співвідношення абстрактного образу факту, описаного в законі, з конкретним фактом в реальній ситуації, що також здійснюється за допомогою «здатності судження».

5. Принцип еквівалентності відплати правового мислення. Будь-яке порушення норм права сприяє виникненню у правовому мисленні образу наступної відповідальності, відшкодування завданої шкоди. Причому відшкодування тоді буде правовим, коли воно є еквівалентним завданому збитку. Інакше виникає почуття неправомірності або несправедливості права.

6. Абстрактність, формалізм і догматизм правового мислення. Формально-раціональна природа правового мислення прямо впливає з попередньої ознаки: формалізм допомагає оцінити з позиції загального кожен вчинок і покликаний відіграти позитивну роль в обмеженні свавілля. Норма права як загальний еталон, що не визнає станових, майнових, мовних та інших бар'єрів, є символом «рівності», «правової справедливості», гарантії захисту особи від свавілля. Її абстрактність демонструє призначення права —

служити певним мірилом, прикладом найзначущих людських взаємовідносин, абстрагуючись від конкретних обставин⁸⁰⁹.

Специфіка професійної діяльності офіцера полягає в активній правозастосовній діяльності. Постійно в процесі комунікації між офіцерами або між офіцером і підпорядкованим рядовим і сержантським складом виникають юридично значущі ситуації. Ці ситуації оцінюються з точки зору наявності прав і обов'язків кожним з учасників комунікаційного процесу. Проте, офіцер законодавчо наділений значно більшим обсягом прав щодо рядового і сержантського складу, відповідно у правовому мисленні офіцера ці ситуації оцінюються з точки зору імперативних показників. Усвідомлення переважання прав (суб'єктивних прав) над обов'язками (юридичними обов'язками) є характерною рисою правової свідомості і правового мислення офіцерського складу Збройних Сил України.

Слід зазначити, що аналіз нормативно-ціннісної системи офіцерського складу Збройних Сил України свідчить про деяку зневагу нормами законів. Наприклад, під час соціологічного опитування офіцерського складу Збройних Сил України, здійсненого автором спільно з Регіональним центром вивчення громадської думки «Аспект» (м. Білгород-Дністровський Одеської області) у серпні 2010 р., з'ясувалося, що із запропонованих правових цінностей найбільше особистісне значення для офіцерів мають поняття «дисципліна» і «наказ», тоді як ставлення до закону як цінності відрізняється переважною індіферентністю. Крім того, кожний п'ятий офіцер (20 %) висловив переконання, що для того, щоб служба була успішною, важливим є не знання законів, а беззастережне виконання вимог командирів і начальників. Подібна позиція визначається високим ступенем службової залежності військовослужбовців від вищих посадовців, домінуванням так званого директивного регулювання відносин у військовому середовищі. Так, на питання «Якби керівництво прийняло рішення, яке защемляє Ваші права та інтереси, могли б Ви що-небудь зробити проти такого рішення?» дві третини респондентів (63 %) не знайшли позитивної відпові-

⁸⁰⁹ Баранов П. П. Место и роль правового мышления в духовном мире людей / П. П. Баранов, А. И. Овчинников // Юристы-Правоведы. — 2000. — № 1. — С. 12-13.

ді⁸¹⁰. Іноді незаконний наказ вищого командира ставиться вище за будь-який нормативно-правовий акт, чим заохочується вседозволеність в армії, ставиться в безправне становище підпорядкований особовий склад Збройних Сил України. Це свідчить про переважання директивного правового мислення офіцерського складу над нормативним правовим мисленням.

У Збройних Силах України, як і в збройних силах будь-якої іншої держави, можливість для диспозитивної діяльності є надзвичайно малою. Практично всі аспекти військової служби, життя і діяльності Збройних Сил України врегульовано нормами законів і підзаконних нормативно-правових актів. Управлінська, командна діяльність офіцерського складу спочатку припускає знання норм військового законодавства й уміння розумово співвідносити поодинокі юридичні факти з абстрактним змістом норм права.

Авторитет окремого офіцера, усього офіцерського корпусу багато в чому залежить від справедливого ставлення до підпорядкованого особового складу. Адекватність заохочень і покарань реальним вчинкам військовослужбовців матимуть регулятивний характер, сприятимуть підвищенню боєздатності підрозділу. Правові вчинки військовослужбовців відбиваються у правовому мисленні офіцерів разом з образом передбачуваної еквівалентної позитивної або негативної відповідальності. Еквівалентність відповідальності у Збройних Силах України тяжіє, більшою мірою, до формалізму і догматизму. Саме у разі еквівалентності норми й відплати у підпорядкованих військовослужбовців виникає почуття правомірності дій офіцера, особистої захищеності, справедливості права.

Проте існує проблема співвідношення еквівалентності відплати і формалізму. «Справедливість або еквівалентність відплати і формалізм... норм позитивного права — це два полюси, між якими відбувається правове мислення. Зняття між ними напруги є метою правового мислення. Погоджувати часткове і загальне, індивідуальне і соціальне, ірраціональне й раціональне — завдання і призначення правового мислення»⁸¹¹.

⁸¹⁰ Результати соціологічного дослідження правової культури офіцерського складу Збройних Сил України // Білгород-Дністровський центр вивчення громадської думки «АСПЕКТ». Вих. № 8 від 14.08.2010 р. — С. 6-7.

⁸¹¹ Баранов П. П. Место и роль правового мышления в духовном мире людей / П. П. Баранов, А. И. Овчинников. — С. 14.

Розумова діяльність офіцерів часто здійснюється в екстремальних умовах. В її успішному здійсненні велику роль відіграють особистісні якості офіцера, а також рівень сформованості його мислення. У зв'язку із цим не втрачають своєї цінності такі якості правового мислення офіцерського складу, як «..самостійність, гнучкість і швидкість мислення»⁸¹². Самостійність правового мислення проявляється, передусім, в умінні побачити і поставити нове питання, науково обґрунтувати проблему і потім вирішити їх своїми силами. Це здатність приймати правові рішення і діяти відповідно до власних правових переконань, не піддаючись стороннім впливам. Гнучкість правового мислення полягає в умінні змінювати намічений шлях вирішення завдання, якщо він не задовольняє умовам, які несподівано виявляються у ході його вирішення. Маючи гнучкий розум, офіцер буде у змозі розкривати протиріччя в явищах, своєчасно помічати зміни в обстановці, вносити поправки до раніше прийнятих юридично значущих рішень. Швидкість правового мислення є надзвичайно важливою у випадках, коли необхідно приймати правильні, обґрунтовані рішення у дуже стислий термін (наприклад, під час бою, аварії тощо). Розвиток цієї якості мислення багато в чому залежить від здатності офіцера аналізувати й узагальнювати безліч даних. Швидкість правового мислення сприяє підвищенню швидкості осмислення швидкоплинних подій складної навчально-бойової і бойової обстановки.

Правове мислення реалізує такі функції: розуміння або інтерпретації соціально-правової дійсності, легітимізії або «виправдання» правопорядку, пояснення, проблематизації, комунікації, регуляції⁸¹³. Основною функцією правового мислення, у ході якої відбувається осмислення, освоєння соціально-правової дійсності, є інтерпретаційна функція. Інші функції лише доповнюють цей процес, мають допоміжний характер. Насправді, зрозуміти правову норму — означає перейнятися її юридичним сенсом. За допомогою інтерпретації правове мислення погоджує одиничне і загаль-

⁸¹² Психология и педагогика. Военная психология / [А. Я. Анцупов, В. Г. Белов, А. А. Благинин и др.]; под ред. А. Г. Маклакова. — СПб.: Питер, 2004. — С. 99.

⁸¹³ Овчинников А. И. Правовое мышление: автореф. дис. на соискание уч. степени доктора юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Алексей Игоревич Овчинников. — Краснодар, 2004. — С. 20.

не у чотирьох моментах: правореалізації, правотворчості, виборі своєї позиції, оцінці своїх інтересів по відношенню до права. За допомогою інтерпретації відбувається узгодження справедливості і формальності права. Головний момент інтерпретаційної діяльності правового мислення при цьому — розуміти норму щоразу, у кожному новому випадку, в кожній конкретній ситуації заново⁸¹⁴. У процесі інтерпретації відбувається осмислення, освоєння, розуміння офіцерами військово-правових відносин. Офіцер, інтерпретуючи норму військового права (наприклад, щодо дисциплінарної відповідальності військовослужбовця), повинен знайти «золоту середину» між формальністю, загальністю закону та індивідуальними, особливими рисами конкретного випадку; між справедливістю відплати і догматичністю права.

Особливості правового мислення офіцерського складу є очевидними, вони впливають на поведінкові реакції офіцерів, визначають специфіку їх правової культури. Враховуючи здійснений аналіз, правове мислення офіцерського складу можна уявити як здатність розуміння офіцерами юридично значущих аспектів життя і діяльності Збройних Сил України, що дозволяє їм орієнтуватися у правових ситуаціях відповідно до їх правового статусу і компетенції.

⁸¹⁴ Баранов П. П. Место и роль правового мышления в духовном мире людей / П. П. Баранов, А. И. Овчинников. — С. 14.